

V. MODIFICĂRILE FONETICE

Moștenirea latinească a inventarului de foneme indo-europene indică un caracter relativ conservator. Este departe de modificarea fundamentală a sistemului oclusivelor pe care au suferit-o germanica și armeană, ca urmare a ansamblului de legi fonetice cunoscute sub numele de mutație consonantică. A păstrat triumphiul vocalic, așa cum numai greaca a mai făcut-o (cu opoziția completă **a / o, ā / ō**), așezându-se la polul opus uniformizării vocalice a limbilor indo-iranice. Pe de altă parte, consonantismul păstrează doar urme ale aspiratelor, iar diftongii manifestă o clară tendință spre monoftongare.

Inventarul fonetic este rezultatul unor legi fonetice, altfel spus al unor schimbări *necondiționate*, care afectează fonemele indiferent de ambientul fonetic.

Compararea termenilor din limbile indo-europene dezvăluie însă numeroasele efecte ale unor schimbări *condiționate* de fonemele din preajmă sau de plasarea în cuvânt.

Conservatorismul relativ al inventarului fonetic al latinei în ansamblu este în parte anulat de situația vocalelor din silabele non-inițiale: cu excepția vocalelor din silabele inițiale, care și-au păstrat cu destulă fidelitate timbrul și cantitatea, vocalele limbii latine reflectă un stadiu îndepărtat de cel al limbii de origine. Istoria lor poate fi reconstituită numai prin comparație indo-europeană.

Vocalismul

Particularitatea vocalismului latin nu poate fi explicată decât inductiv, deoarece lipsesc datele precise din interiorul limbii latine și, mai ales, al celorlalte limbi italice. Explicația se bazează pe două elemente:

1. conservarea diferită a vocalelor scurte din silaba inițială față de celelalte, care prezintă tendința de a se închide sau chiar de a dispărea;
2. constatarea faptului că în alte limbi indo-europene tendința de „slăbire” (reducerea articulării manifestată prin închidere sau chiar dispariție) a vocalelor coincide cu absența accentuării silabei respective.

Din aceste două observații s-a dedus existența unei faze accentuale a limbii latine pentru care nu există dovezi directe: o fază în care accentul era fixat pe prima silabă și, după toate probabilitățile, era un accent de intensitate.

Această ipotetică accentuare pe silaba inițială se plasează cronologic în faza pre-latină, el nefiind o moștenire indo-europeană. O accentuare similară se constată în proto-germanică și proto-celtică, ceea ce ar susține prin comparație o retragere accentuală proto-italică. Celelalte limbi italice însă nu oferă nici un fel de informații referitoare la locul accentului, astfel încât datele se bazează în exclusivitate pe mărturiile latinei¹.

---

¹ *Vide supra* p. **Error! Bookmark not defined..**

Existența unei faze în care pre-latina prezenta un accent de intensitate inițial complică tabloul moștenirii accentuale în acest spațiu indo-european. De la accentul muzical liber al proto-indo-europenei se putea trece relativ ușor, ca și în alte familii de limbi, la un accent muzical limitat, așa cum este definit accentul latinei clasice. Prezența unei faze accentuale complet diferite, pe o întindere temporală restrânsă, este impusă de necesitatea de a explica situația vocalismului non-inițial, dar nu este susținută de mărturii directe. Probabilitatea însă ca această fază (eventual datorată influenței substratului) să fie reală este bine susținută de constatările făcute prin observarea directă a mecanismului accentuării: opoziția dintre accentul muzical și cel dinamic este una graduală, de vreme ce nu există accentuare exclusiv muzicală sau exclusiv dinamică. Raportul dintre cele două componente, nefiind rigid, poate prezenta fluctuații în istoria unei limbi, eventual până la inversare. Pre-latina este posibil să fi fost caracterizată printr-un echilibru fragil între accentul muzical și cel dinamic; așa s-ar putea explica succesiunea relativ rapidă a unor faze diferite de accentuare, de la proto-indo-europeană până în faza clasică și, mai departe, o nouă răsturnare în moștenirea romanică (pentru care rezultatul extrem este cel al accentuării fixe din franceză).

Vocale scurte în silabe mediale

Vocalele scurte din silabele mediale au o evoluție care le face să se confunde aproape: p.ital. ***a, *e, *o, *u** au devenit **e**; acesta s-a menținut ca atare în silabă închisă, dar s-a închis la **i** în silabă deschisă; ***i** se conservă aproape în toate situațiile (*vide infra* p. 6) chiar și în silabele închise.

Această tendință generală are trei situații particulare privitoare la rezultatul **e** al modificării vocalice:

1. **e** medial devine **o** (închizându-se mai departe la **u**) atunci când este urmat de **l** *pinguis* sau de ***w**;
2. **e** medial se conservă când este urmat de **r** (indiferent de originea sa);
3. **e** medial se închide la **i** atunci când urmează o nazală velară (*id est* nazală urmată de o velară).

Schimbările¹ acestea afectează nu numai moștenirea proto-italică a latinei, ci și împrumuturile timpurii din greacă, ceea ce plasează granița temporală într-o fază apropiată de latina arhaică.

*e

---

legō: *eks-legō > ēligō.

teneō : *ad-tenēō > attineō; *ad-tentos > attentus.

---

¹ Sihler §66.

regō: *com-regō > corrigō.

genus: gen. sing. *genes-es > generis.

sedēō: *ad-sedēō > assideō; *ad-sed-tos > assessus.

gr. Σικελία: lat. **Sicilia**; gr. Σικελός: lat. ***sicolos > sculus.**

gerō: *com-gerō > congerō.

ferō: referō

*o

---

nouus: *nowo-tats > nouitas.

gr. ἀγχόνη: lat. **angīna** (mai târziu: **angīna**).

gr. Περσεφόνη: lat. **Proserpina**.

*-foro (gr. *-φόρος) > **-fero: furcifer-, lūcifer-.**

aurum: *auro-fac-s > aurifex.

gr. ἐπιστολή: lat. **epistula**.

*a

---

faciō: *re-faciō > refeciō > reficiō; *re-faktos > refectus.

agō: *ex-agō > exigō.

cadō: *ce-cad-ay > cecidī.

arma: *in-armis > inermis.

gr. dor. μάχανή: lat. **māchina**.

gr. τάλαντον: lat. ***talantom > talentum.**

pariō: ***pe-par-ay > peperī.**

tangō: ***ad-tangō > *attengō > attingō.**

taberna: **contubernalis.**

saltō: ***en-saltō > *inseltō > insoltō > insultō.**

gr. κραπάλη: lat. **crāpula.**

domāre: ***doma-way > domuī.**

lauō: ***eks-lawō > ēluō.**

*i

---

eō: **i-tus: ad-i-tus.**

cinis: gen. sing. **cineris.**

Faliscus: **Faleriī.**

linquō: **re-lictus.**

*u

---

caput: gen. sing. ***caput-es > capitis.**

augur: v.lat. **auger, augeratus.**

cornu: ***cornu-can > cornicen.**

rumpō: **surreptus.**

arcus: **arculus.**

În poziție medială, atunci când urmează o consoană labială (**p, b, f, m**), există o confuzie de timbru între **i** și **u**, explicabilă eventual printr-o pronunțare intermediară, de *sonus medius*:

cap-: occupō / occipiō, anticipiō.

rap-: surrupuit / surripuit.

mancupium / mancipium.

possumus / legimus etc.

aurufex, pontufex / aurifex, pontifex.

proxumus, optumus / proximus, optimus.

Această articulare oscilantă sau intermediară a fost explicată în mai multe feluri. Recurgerea la definirea sa ca *sonus medius* este argumentată de mărturiile gramaticilor (Quintilian¹, printre alții) și de reforma ortografică a lui Claudius, care impusese un semn grafic distinct pentru acest sunet (fapt ce poate fi interpretat însă și ca rezultat al influenței exercitate de pronunția atică). Ca tendință generală, se conturează limitarea grafiei **u** la textele vechi (sau arhaizante) ale latinei și fixarea ca normă clasică a grafiei **i**, ceea ce poate fi interpretat și ca o evoluție fonetică de la **u** la **i**. Păstrarea unor cuvinte cu grafia **u** s-ar putea explica fie ca urmare a ambientului fonetic (imprecis definit însă) fie, mai plauzibil, ca un conservatorism selectiv: **possumus** (sub presiunea lui **sumus**), **uolumus** (poate cu vocala tematică originară ***o > u**, conservată numai la câteva verbe foarte uzuale), **postumus** (și numele propriu **Postumus**).

---

¹ *Institutio oratoria* I, 4, 8.

Diftongi în silabe mediale

Vocala componentă a diftongilor are cel mai adesea un comportament care este compatibil cu cel al vocalelor scurte în silabe mediale; diftongii în **e** și **o** se monoftonghează cu același rezultat ca în silabele inițiale.

*ey > ī

*ew, *oy, *ow > ū

*en-deykō > indicō.

*en-dewkō > *in-doucō > indūcō.

poena: impūne.

Diftongii în **a** au un comportament diferit față de silabele inițiale, rezultatul fiind însă, de asemenea, monoftongarea la unul din timbrele vocalice închise (**ī** sau **ū**).

*ay > ei > ī

*aw > ū

caedō: *ke-kayd-ay (perf.) > cecīdī.

gr. ἐλαί(F)a: **olīua.**

claudō: *en-klawdō > inclūdō.

Prezența diftongilor **ai** sau **au** în silabe mediale este explicabilă prin analogie, mai ales când este vorba de menținerea transparenței unui compus: **inaequalis**, **incautus**.

Vocale scurte în silabe finale

Vocalele scurte din silabele finale se comportă diferit în funcție de caracterul deschis sau închis al silabei. În finală absolută (silabă deschisă), vocalele scurte ***e**, ***o**, ***i** devin **e**; ***a** și, mai ales, ***u**, nu sunt bine susținute de exemple. În silabă finală închisă, vocalele rotunde ***o** și ***u** au același rezultat (**u**), iar ***e** și ***i** devin **e**, care se închide la **i** înainte de orice consoană singură, cu condiția să nu fie nazală: **e** se menține așadar atunci când este urmat de grup consonantic sau de consoană nazală.

***e**

---

vocativul sing. al numelor tematice: **lupe** (cf. gr. λύκε).

imperativul verbelor tematice: **age**, **agite** (cf. gr. ἄγε, ἄγετε).

*dekm: decem

genitivul sing. a temelor consonantice: **-is** < ***-es**.

pers. II și III sing. ale verbelor tematice: **-is** < ***-esi**, **-it**
< ***eti**.

*o

---

imperativul sing. mediu: ***-so** > **-re** (cf. gr. ῥ(σ)ο).

pron. masc. **iste** < ***is-to**.

terminațiile de nom. și ac. sing. ale declinării tematice:

-us < **-os**, **-um** < **-om**.

*H₂lyod: **aliud** (cf. gr. ἄλλο, ved. anyát).

pers. III pl. a verbelor tematice: **-unt** (cf. gr. dor. -οντι,
gr. at. ουνσι, ved. **-anti**).

*a

---

*prismo-kap-s: **princeps** (capiō).

*cornu-kan: **cornicen** (canō).

*i

---

*H₂enti: **ante** (cf. gr. ἀντί, ved. ánti).

*mori: **mare**.

*k^wim: quem.

*m̥tīm: mentem.

*u

---

terminațiile de nom. și ac. sing. ale temelor în **u**: **-us, -um.**

Observații:

Unele cuvinte latinești par să contrazică aceste reguli de modificare a vocalelor din silaba finală; ele sunt însă doar excepții aparente:

- o finală latinească **-ī** poate apărea ca urmare a unei scurtări iambice, ca în **quasi**.
- la fel se explică finala **-ŏ**, ca în **cedo, modo** (< **-ōd**).
- forma adverbială **partim**, cu un vocalism final diferit de cel al substantivului corespunzător, ar putea fi explicată pornind de la o formă izolată **partīm**.
- **-a** în finală absolută nu este clar atestată; adverbul **ita** sau nom. sing. al declinării I, ori nom. pl. neutru sunt divers explicate.
- în latină finala **-ēs** provine dintr-o formă terminată în grup consonantic, e.g. **hospes** < ***hospets** < ***hostpetis** < ***hosti-potis** sau **ades** < ***adess**, care este și susținut de analogie.

- **ūndecim** etc. are finala **-im** ca rezultat al unei metateze (< ***ūndicem** < ***oyno-dekm**).

Diftongi în silabe finale

PIE ***-ey**: v.lat. **-ei** > lat. **-ī**; dat. sing. al temelor consonantice: **mātrī**.

PIE ***-oy**: v.lat. **-ei** > lat. **ī**; nom. pl. al declinării tematice: **uīcī**, **aliī** (cf. gr. οἴκοι, ἄλλοι), dat. pl. al declinării tematice: **uirīs** (cf. gr. οἷς).

PIE ***-ew**, ***-ow**: lat. **ū**; gen. sing al temelor în **u**: **manūs**.

PIE ***-ay**: lat. **ī**; pers. I sing. perf.: **peperī** (cf. fal. **peparai**); în monosilabice (care au de obicei un fonetism aparte) se poate conserva ca diftong **ae**: **prae** (cf. gr. παρά); **aquīs** < ***aquais**.

Observații asupra schimbărilor fonetice condiționate: analogia

Modificările fonetice pot fi împiedicate sau anulate de sentimentul lingvistic al vorbitorilor, care încearcă să mențină transparența compuselor și coerența

paradigmelor. Analogia este frecvent responsabilă pentru situațiile în care fonetismul nu poate fi explicat etimologic. De pildă, alternanța dintre **e** și **i**, conformă fonetismului latinesc, din substantivele compuse cu radicalul **-cap-** (**prīnceps** / **prīncipis**) sau **-fac-** (**artifex** / **artificis**) și în multe altele (**mīles** / **mīlitis** etc.) a condus la constituirea unui model de declinare, în care nominativul are vocala predesinențială **-e-**, iar celelalte cazuri au vocalismul **-i-**. Pe baza acestui model s-a operat modificarea analogică a compuselor lui **dīcō**: **iūdex**, **index** etc., pentru care etimologia ar fi impus nominativul ***iūdex**, ***index**. Direcțiile în care acționează aceste aranjări analogice nu pot fi întotdeauna urmărite cu precizie. Un exemplu îl constituie paradigma și compusele verbului **gradior** atestă inconsecvențe ale vocalismului care pot fi puse în seama analogiei: participiul așteptat ar fi fost ***grassus**, cel în uz este însă **gressus** – poate sub influența participiului compuselor, e.g. **prōgressus**; tot participiul cu vocalismul (așteptat) – **e-** ar explica tema de prezent a compuselor (e.g. **prō-gredior**), pentru care evoluția fonetică a vocalei **-ă-** în silabă medială ar fi dus la **ī**.

Sincopa și apocopa

Vocalele scurte din silabele mediale și finale suferă o reducere în latină, concretizată în articularea lor cu o apertură restrânsă. Situația extremă de reducere a vocalei este amuțirea sa; dispariția unei vocale este un accident fonetic, care

poate fi constatat, dar care nu se produce obligatoriu atunci când se îndeplinesc anumite condiții fonetice. Termenii folosiți pentru dispariția unei vocale scurte precizează locul din cuvânt în care se produce: *sincopa* este dispariția unei vocale mediale, *apocopa* este dispariția vocalei aflate în finală absolută; *afereza*, pierderea vocalei inițiale, este un accident fonetic bine atestat de limbile romanice, dar care nu este prezent în latină.

Amuțirea vocalelor scurte s-a produs în faze diferite ale istoriei limbii latine. În perioada preistorică, cea în care se presupune că accentul marca puternic silaba inițială, disparițiile vocalice au afectat masiv vocabularul latin. Sincoparea reprezintă în sine un argument în favoarea existenței unei rostiri proeminente a silabei inițiale, pentru că altfel nu s-ar putea explica dispariția unor vocale care, prin comparație lingvistică sau pe baza mărturiilor latinei clasice, era accentuată.

sincopă

---

*k^wink^we-dekm > *quīndicem: quīndecim.

*deksiteros > dexter (cf. gr. δεξιτερός).

v.lat. **balineum** > lat. **balneum** (cf. gr. βαλανείον).

*partis > pars.

Cele mai multe dintre cuvintele sincopate sunt alcătuite dintr-un număr mare de silabe. La această structură silabică se referă o lege fonetică (așa-numita „lege a lui Exon”), care constată că, în latină, în cuvintele tetrasilabice cu silabele mediale deschise scurte se produce sincoparea vocalei din silaba secundă. Legea cunoaște numeroase excepții (dintre care unele sunt doar aparent excepții, explicabile

printr-o cronologie relativă) și, în orice caz, se aplică luând în considerație ansamblul paradigmei.

Cu regularitate se produce sincoparea, în silabă finală, în unele cuvinte care s-au constituit ca tipuri morfologice. Ele au în comun faptul că vocala scurtă care se sincopează sunt precedate de o lichidă (mai ales **r**): tipul **ager** (< ***agros**, cf. gr. ἄγρός) – **Alexander** (cf. gr. Ἀλέξανδρος), tipul **acer** (< ***akris**); similar se explică exemplul de mai sus: **fers** < ***feres**.

apocopă

***eti** > **et** (cf. gr. ἔτι, ved. áti).

ab: cf. gr. ἀπό.

sub: cf. gr. ὑπό.

voc. sing. al tematicelor în **-r-**: **uir**, **puer** (cf. Plaut **puere**).

imp. tematică: **dīc**, **dūc**, **fac**.

Se deduce din exemplele de mai sus faptul că apocopa a avut urmări morfologice demne de semnalat. Întreaga flexiune verbală este marcată de apocopă: desinențele personale primare ***-si**, ***-ti**, ***-nti** au devenit în latină **-s**, **-t**, **-nt**; dat fiind caracterul spontan al disparițiilor de vocale, această apocopă consecventă poate fi interpretată mai mult ca element morfologic, inițiat de un accident fonetic. În domeniul numelui, clasa neutrelor cu tema în **-i** atestă de asemenea consecvent apocoparea cuvintelor mai lungi de trei silabe: **animal** < v.lat. **animāle**.

Caracterul accidental al disparițiilor vocalice este bine pus în evidență de menținerea unor forme originare alături de cele trunchiate. Situațiile de felul acesta caracterizează mai degrabă sincopările sau apocopările de dată relativ târzie. Asemenea perechi de termeni pot apărea ca variante ale unui cuvânt (**cal(i)dus**, **sol(i)dus**, **sur(ri)gō**, **atque / ac**, **neque / nec**) sau în cadrul mai larg al unei familii de cuvinte: **ualidus / ualde** (la Plaut exista încă forma nesincopată a adverbului: **ualide**); **superus / suprā**, **suprēmus**; **īferus / infrā**.

Anaptixa

Fenomenul contrar disparițiilor de vocale este anaptixa, apariția unei vocale într-un grup consonantic¹ intervocalic (**-cl-**, **-bl** sau **-pl-**). Vocala este, în mod firesc, scurtă; timbrul său (**i** sau **u**) este determinat de tipul lichidei: *l exilis* impune timbrul **i**, *l pinguis* impune timbrul **o**, care evoluează la **u**. Cum cele două tipuri de **l** sunt la rândul lor determinate de fonemul următor, rezultatul anaptixei este în armonie cu acesta. În greacă (unde, de altfel, grupurile consonantice sunt bine tolerate), fenomenul este rar.

PIE ***peH₃-tlo-**: p.ital. ***pōtlom** > ***pōclom** > lat.
pōcolom > **pōculum**.

---

¹ *Vide infra* p. 20 alte modalități prin care latina dizolvă grupurile consonantice.

PIE ***fak-l-**: lat. **facilis; facul; facultas**.

gr. Ἡρακλῆς: v.lat. **HERCLE** > ***Hercolēs** >

Herculēs.

Vocala anaptictică poate apărea și în interiorul altor grupuri consonantice:

drachuma < gr. δραχμή, v.lat. **techina** < gr. τέχνη.

În latină nu este atestat un fenomen vocalic frecvent în greacă, cunoscut sub numele de „proteză vocalică” (dar bine cunoscut limbilor romanice): **ruber** – ἐρυθρός, **nōmen** – ὄνομα, **mulgeō** - ἀμέλω.

Contragerea vocalelor

Contragerea este un fenomen fonetic bine atestat în ansamblul limbilor indo-europene; constă în tendința de a rosti împreună două foneme alăturate care au o trăsătură comună. Două vocale aflate în contact se contopesc într-una singură, a cărei durată acoperă ambele more ale vocalelor inițiale. Dacă cele două sunt de același timbru, rezultatul este în întregime previzibil. Dacă cele două vocale sunt distincte, contragerea trebuie văzută în două etape: etapa de aducere la un timbru comun a celor două vocale și etapa contopirii lor. Cele două etape nu sunt recognoscibile în atestările termenilor, dar procesul pare unul natural. Comportamentul vocalelor aflate în contact are o paralelă în asimilarea consonantică (*id est* articularea asemănătoare a consoanei învecinate).

Greaca atestă faze distincte de contragere vocalică. Limba homerică nu cunoaște aproape deloc contragerile; dialectul atic rezolvă însă prin contrageri întâlnirile de vocale provocate de dispariția unei sonante sau a siflantei (e.g. gr.at. γένους, gr.hom. γένεος < *genesos).

În latină principala sursă a secvențelor vocalice o constituie dispariția unui *-y- intervocalic; frecvent au dispărut și *-h-, *-s- sau *-w- între două vocale identice. Contragerea se produce uneori și în cazul compuselor cu **dē-**, **pro-** sau **co-** și un cuvânt care începe cu o vocală.

Vocalele indentice se contrag având ca rezultat vocala lungă corespunzătoare.

*treyes: trēs (cf. gr.at. τρεῖς, ved. tráyas).

*lawa-trīna-: lātrīna.

*ko-opia: cōpia.

*ne-hemō: nēmō.

nihil / nīl.

audiūt: audīt

Diftongul **ae** absoarbe vocala posterioară (**e, i**) care urmează (direct sau după dispariția unui fonem intervocalic).

*pray-emiom (emō): praemium.

*pray-habeō: *praehibeō > praebeō.

Vocalele **u** și **i** nu se contrag în această succesiune: **tenuis** (trisilabic); **monuī**; în schimb, **biga(e)** < ***dwi-yuga**, poate fi considerat rezultat al contragerii **-iu-** (Sihler §88) sau un caz de sincopare (Ernout-Meillet s.u. *iugum*) a lui **u**.

Rezultatul contragerilor de vocale diferite favorizează uneori vocala aflată pe primul loc:

laudās < ***laudā-es** < ***lawda-yesī**.

mālō < ***māolō** < **maguolō**.

quārtus < ***quaortos** < ***k^wawortos**.

dēgō < ***dē-agō**.

dēbeō < ***dēhibeō** < ***dē-habeō**.

cōgō < ***co-agō**.

cōmō < ***co-emō**.

Alteori este favorizată vocala lungă sau contragerea se supune analogiei:

laudēs < ***laudaēs** < ***lawdāyēs**.

laudō < ***laudaō** < ***lawdāyō**.

Lungirea vocalelor în latină

În afara situațiilor de contragere vocalică, în latină vocalele se modifică în sensul sporirii duratei lor ca urmare a unui fenomen fonetic cunoscut sub numele de

„lungire compensatorie”. Acest fenomen poate fi înțeles numai din punctul de vedere al structurii silabice a cuvântului:

- grupurile consonantice, în general greu de pronunțat, au tendința de a se simplifica, reducându-se numeric;
- reducerea uneia sau a mai multor consoane are urmări asupra silabei precedente, care devine deschisă (având așadar cantitatea vocalei pe care o conține);
- transformarea unei silabe din închisă (*id est* lungă) în deschisă (*id est* potențial scurtă, în cazul în care centrul său este o vocală scurtă) este împiedicată prin lungirea („compensatorie”) a vocalei.

Grupurile consonantice care tind să se simplifice conțin o siflantă sau o nazală; ele pot fi mediale sau finale.

īdem < *is-dem.

sīdō < *si-sdō.

mālō < *mag(i)s-uolō.

ahēnus cf. umbr. **ahesnes**.

cēna cf. v.lat. **cesnas**, osc. **kerssnā**.

cōmis cf. v.lat. **cosmis**.

equōs ac.pl. < *equons.

mēnsis (dar ital. **mese**, sp. **mes**, fr. **mois**): **sē-mestris**

Procesul fonetic de simplificare consonantică poate fi împiedicat sau anulat (prin revenire la forma inițială) de analogie sau de nevoia de a păstra transparența cuvântului. Restabilirea grupului consonantic nu aduce întotdeauna după sine revenirea vocalei la cantitatea scurtă:

*consol > v.lat. **cōsol** > lat. **cōnsul** (abreviat însă **cos.**).

De altfel, autorii antici observă lungirea vocalelor înainte de un grup consonantic alcătuit din nazală și fricativă (**ns**, **nf**): **īnsānus**, **cōnsuēuit**, **īnfēlix**, **cōnfēcīt**.

Lungirea se produce și înainte de grupurile **nct** și **nx**: **īunctus**, **sānctus**, **cīnctus**, **conīūnxit**.

Lungirea înaintea grupului **mpt** (plauzibilă ca evoluție paralelă a nazalei **n**) este practic limitată la radicalul ***em-**: **ēemptus**, **ēmtiō**, **sūmptus** etc.

Sursele antice indică și cantitatea lungă a vocalei **i** în finalele: **-īgnus**, **-īgna**, **-īgnum**. Această informație este susținută de mărturia epigrafică a unor termeni cu *i longa*, care aveau etimologic **i** scurt: **SIGNVM**, **PRIVIGNVS**, **DIGNVS**¹.

Mărturiile epigrafice coroborate cu complexe lexicale latinești care permit stabilirea cantităților vocalice par să indice o tendință de lungure vocalică înainte de **r** + consoană. Așa grafia **AARMIS** indică vocala inițială scurtă, împotriva etimologiei dezvăluite de tratamentul lui **-ă** în silabă medială: **inermis** < ***in-ărmis**.

---

¹ Despre transferul trăsăturilor de închidere asupra vocalei scurte **-i-**, cu efectul unei aparente lungiri, *vide* G. Creția, *Dignus et ses dérivés. Contribution à l'étude diachronique du lexique latin (I)*. În: *Revue Roumaine de Linguistique*, XXXI, 1986, 5; p. 429-438.

Paradigmele verbale de tipul **ăgō / āctus** par să dezvăluie o lege fonetică („legea lui Lachmann”) care indică lungirea vocalei atunci când oclusiva următoare își pierde sonoritatea. Această lege a fost formulată pe baza unui set larg de exemple (**lēgō / lēctus, rēgō / rēctus, tāngō / tāctus, uīdeō / uīsus, cādō / cāsum**), fără a oferi însă explicații mulțumitoare pentru numeroasele excepții. Este mai plauzibilă interpretarea din punctul de vedere al morfologiei verbale, prin opoziția de cantitate vocalică la teme diferite¹.

Scurtarea vocalelor în latină

- Vocalele s-au scurtat încă din preistoria latinei atunci când erau urmate de un grup alcătuit dintr-o sonantă și o consoană. Pentru domeniul grecesc, acest tip de scurtare este cunoscut ca „legea lui Osthoff”. În latină se aplică limpede numai în două secvențe, ambele implicând nazala **n**: **-nt-** și **-nd-**.

laudant < *laudānt < *lawdāyonti.

monēt < monēnt < *moneyonti.

participiu: **amānt-, uidēt-.**

gerundiv: **amānd-, uidēnd-.**

---

¹ Vide Leumann §435.

Este posibil ca tot prin legea lui Osthoff să se explice evoluția desinenței folosite în latină pentru dat. pl. al declinării tematice: ***-ōys > *-oys > *-eys > -is**.

- Vocalele lungi se scurtează în general înaintea de orice altă vocală (*uocalis ante uocalem corripitur*), rămânând în contradicție cu această lege un număr relativ mic de exemple (unele forme din paradigma verbului **fiō** și genitivul pronominal **-īus**).

pius < pīus; fuit < fūit.

Chiar dacă poziția antevocalică este mascată de prezența unui **h**, scurtarea se produce, demonstrând încă o dată slaba articulare a acestuia.

dehinc < dēhinc; dehīscō < dēhīscō.

Scurtarea poate afecta și diftongii.

prehendō < praehendō.

- Vocalele din silaba finală închisă se scurtează cu o singură excepție: atunci când consoana finală este **-s**. Aceste scurtări s-au produs în etape diferite ale istoriei limbii latine. Cea mai veche este scurtarea înainte de **-m**, ceva mai târziu producându-se scurtarea înainte de **-t** și, în fine (cu excepția monosilabicilor, care întotdeauna au tendința de a nu se supune legilor fonetice), scurtarea înainte de **-r** și **-l**.

Aceste scurtări finale au remodelat flexiunea latinei: e.g. ac.sing. al temelor în **-ā**, poate gen. pl. (care avea în limba de origine desinența **-ōm** sau **-om**), terminațiile de pers. III sing. ale verbelor etc.

Vocalele din silaba finală deschisă s-au scurtat și ele; exemplele de vocale lungi în finală absolută din latina clasică sunt explicabile prin cronologia relativă a acțiunii legilor fonetice: ablativul (și formele adverbiale provenite de aici) avea în latina arhaică marca *vocală lungă*+**d**, iar în momentul în care a dispărut consoana finală nu mai acționa legea scurtării vocalelor finale.

- În latină arhaică începe să acționeze o lege de scurtare a vocalei finale din cuvintele disilabice cu prima silabă lungă; legea este cunoscută ca „scurtare iambică” (*correptiō iambica*). Această scurtare este încă în curs de realizare în textele vechi, după cum dezvăluie scandarea plautină. Este probabil o trăsătură de limbă vorbită care a pătruns în latina clasică, extinzându-se chiar de la cuvintele de formă iambică (disilabice) la perechi de silabe iambice în cuvânt (**pudicitia: pudicitia**)¹.

Scurtării iambice i se datorează numeroase forme clasice:

duo (cf. gr.hom. δύω, ved. **d(u)vā**).

ego (cf. gr. ἐγώ).

cedo < ***ke-dō**.

nisi < **nīsī** < v.lat. **ne sei**.

quasi < **quasī** < v.lat. **qua sei**.

bene, male, modo < **benē, malē, modō**.

---

¹ Leumann §121.

Tot prin scurtare iambică se explică formele pronominale **mihi**, **tibi**, **sibi** și cele adverbiale **ubi**, **ibi**, , care sunt folosite alături de vechile forme iambice, întâlnite mai ales la poeți (probabil din necesități metrice).

Teatrul timpuriu atestă aplicarea scurtării iambice și la cuvinte care s-au fixat în latina clasică, probabil sub presiunea analogiei, în altă formă: **bonis** ab.pl. (clasic **bonīs**), **boni** gen. sing. (clasic **bonī**), **amo** pers. I sing. (clasic **amō**).

Acest tip de scurtare nu afectează niciodată cuvintele cu structură spondaică: **octō**, **altē**, **prīmō**.

Consonantismul

Relativa fidelitate cu care latina clasică reflectă consonantismul indo-european, chiar din punctul de vedere al grupurilor consonantice sau al consoanei din finalul cuvântului, este în parte rezultatul presiunii exercitate de norma gramaticală asupra limbii care evoluase deja în direcția simplificării consonantice și a pierderii finalelor. Mărturiile latinei arhaice coincid din acest punct de vedere cu mărturiile mult mai târzii ale latinei postclasice, fapt explicabil numai prin continuitatea – fără întreruperi și fără reversii – a latinei vorbite. Atestările epigrafice de tipul **COSOL** sau **SCIPIONE** pentru termeni care apar în latina normată în forma **cōnsul** și **Scipiōnem** trebuie interpretate ca notări exacte ale pronunțării cu un consonantism simplificat, în care nazala nu este rostită ca fonem de sine stătător, ci constă de fapt într-o simplă nazalizare a vocalei precedente. Această evoluție, coerentă cu mersul limbii latine și regăsită în mărturiile de limbă colocvială și târzie, a fost oprită și supusă unui proces de reversie de către gramatici. Caracterul reversibil al procesului fonetic probabil că este însă o simplă aparență a limbii scrise sau, cel mult, rezultatul unui efort lingvistic. Claritatea morfologică, simetria paradigmelor, transparența compuselor sunt bine servite de grafia normată a latinei clasice. Pronunțarea latinei culte probabil că era însă mai apropiată de firescul articulării, care este împlinit mai degrabă, de pildă, în forma atestată epigrafic **OPSIDES** și susținută de tratamentul grecesc al grupului $\beta + \sigma$ ca ψ (= **ps**), decât de forma impusă de normă **obsides**.

Asimilarea

Cele mai multe dintre schimbările care afectează grupurile de consoane se datorează asimilărilor. Asimilarea este un fenomen fonetic bine reprezentat în toate compartimentele foneticii și, nu mai puțin, bine reprezentat în ansamblul limbilor indo-europene. Asimilarea constă în rostirea cât mai asemănătoare a fonemelor alăturate. Ca fenomen general, poate fi recunoscut și în rândul vocalelor, ori de câte ori acestea ajung să fie învecinate – din acest punct de vedere, contragerea este situația extremă de asimilare; vocala anaphticică de timbru **i** sau **u** este și ea impusă de fonemul care urmează; monoftongările **ai > ē**, **au > ō**, pot fi de asemenea interpretate ca articulare asemănătoare a două foneme alăturate, încheiată prin contopirea lor la același timbru vocalic, pe durata a două more. Asimilarea grupurilor consonantice este cu mult mai limpede, dată fiind complexitatea simetrică a sistemului de oclusive. Într-o secvență de două oclusive, în care fiecare se caracterizează prin locul de articulare și prin modul de articulare, orice modificare datorată asimilării poate fi definită ca direcție de acțiune și ca grad de realizare. Din punctul de vedere al direcției, asimilarea poate acționa dinspre prima consoană spre a doua, menținând trăsăturile de articulare (asimilare progresivă sau „de întârziere”) sau, dimpotrivă, poate afecta prima consoană, într-o pregătire a aparatului fonator pentru articularea celei de a doua (asimilare regresivă sau „de anticipație”). Asimilarea se poate realiza total, apropiind cele două consoane atât ca loc de articulare cât și ca mod de articulare, situație în care rezultatul este o consoană geminată; sau se poate realiza parțial, ducând apropierea în articulare numai până într-un punct – și în acest caz cele două consoane coincid fie ca loc de articulare, fie ca mod de articulare.

Privită din aceste două unghiuri, asimilarea suferită de **scriptus** < **-bt-** este o asimilare regresivă parțială (în modul de articulare, având ca rezultat două oclusive surde), iar **accipiō** < **-dc-** este o asimilare regresivă totală, implicând atât locul de articulare cât și modul; **aggredior** < **-dg-** este un caz particular de asimilare regresivă, în care cele două consoane se caracterizează prin același mod de articulare, iar asimilarea locului de articulare, pe care o putem considera parțială, are ca rezultat o consoană geminată. În **fer-si** > **ferre**, pe de altă parte, se constată o asimilare progresivă totală.

Efectele asimilării pot fi împiedicate sau, mai adesea, ascunse de recompunerea termenilor, reflectată în grafie. Așa se explică, de pildă, grafia bine atestată epigrafică (și „corectă” gramatical) până târziu **adsum** și **conlocō**, cu toate că este de așteptat o pronunție asimilată: ***assum**, ***collocō**, sugerată de altfel de textul lui Plaut.

Nu se pot stabili reguli pe baza cărora să se determine fonemul care își impune, într-un proces de asimilare, articularea, și nici gradul în care se realizează aceasta. În general, latina atestă un număr mai mare de asimilări regresive.

- secvențe de oclusive:

occlusive diferite

scribō: scriptus

agō: actus

uehō: uectus

coquō: coctus

unguō: unctus

sitis: *sitikos > siccus

*ad-kapiō > accipiō

*ad-k^waysō > acquirō

*ad-gesō > aggerō

*kwid-pe > quippe

*ob-kaydō > occidō

*sub-gesō > suggerō

două dentale

patior: (*pat-to-s >) passus

sedeō: (*sed-to-s >) sessus

iubeō (<*ieudh-): iussus

uertō: uersus

sallō (< *sald-): salsus

rādō: rāsus

ūtor: ūsus

claudō: clausus

tondeō: *tond-trī- > tonstrix

- secvențe cu o siflantă:

oclusivă și siflantă

scribō: scripsī (cf. gr. γράφω: γράψω)

dīcō: dīxī (cf. gr. δείκνυμι: δείξω)

iubeō (<*ieudh-): iussī

lūdō: lūsī

siflantă și consoană

*is-dem > ĭdem

*funes-ri- > funebris

• secvențe cu o nazală:

*supmos > summus (cf. umbr. **somo**, gr. ὑπό)

*swepnos > somnus (cf. gr. ὕπνος)

decet: dignus (< *dek-no-)

secō: segmentum (< *sec-mnto-)

noscō, v.lat. gnoscō (cf. gr. γι-γνώσκω)

*H₂etnos > annus

• secvențe cu o lichidă:

*sed-la (sedeō) > sella

*pōt-lom > pōclom > pōcolom > pōculum

*fer-si > ferre

*kom-rumpō > corrumpō

*in-regō > irrigō

- secvențe de trei sau mai multe consoane:

*eks-dewk- > *esdewkō > ēdūcō

*aps-portō > asportō

torqueō: *tork^w-mentom > tormentum;

*tork^w-say > torsī;

*tork^w-tos > tortus.

quīntus / quīnctus

Disimilarea

În greacă, disimilarea este un fenomen fonetic atestat cu regularitate în cazul succesiunilor de aspirate („legea lui Grassmann”); aceeași evoluție este prezentă și în vechea indiană.

În latină, disimilarea apare ca fenomen sporadic¹:

merīdiēs < *medyo-diyēs

crūdus < *krowros

Unele fenomene de disimilare sunt atestate în faza preliterară, de pildă² transformarea sufixului **-āli-s** în **-āri-s** atunci când în radical se mai află o lichidă **-l-**: **cōnsulāris, militāris, singulāris** (dar **mortālis, nāuālis, rēgālis**). Alte disimilări sunt proprii limbii vorbite și apar în limbile romanice, mai ales ca forme populare (e.g. **proprius, proprietās: propius, proprietās** – atestate dialectal în spaniolă și italiană, **proprio**, și în franceza populară, **propiétaire**).

---

¹ *Vide supra* p. **Error! Bookmark not defined..**

² *Vide* Väänänen p. 70.

Epenteza

Grupurile consonantice nu sunt bine tolerate în latină (spre deosebire de greacă). Ele sunt rezolvate fie prin simplificare în sensul reducerii lor numerice sau în sensul asimilării (*vide supra* p.27 sqq.), fie prin inserarea unei consoane suplimentare, neetimologice, într-o manieră care amintește fenomenul vocalic al anaptixei (*vide supra* p. 16 sqq.). Acest fenomen – epenteza – se produce îndeosebi în grupurile **-ms-, -mt-, -mn-: compsi, sumpsi, comptus, sumptus**; în latina populară: **dampnum, hiemps, sompnus, columbia** pentru **damnum, hiems, somnus, columna**¹.

Metateza

Metateza este de asemenea un fenomen fonetic slab atestat în latină. În ansamblul său, metateza este un tip de schimbare care se datorează unui accident de rostire și, în consecință, nu se poate încadra în tipare limpezi. Greaca atestă o schimbare regulată a oclusivelor din succesiune *dentală + velară* în succesiunea *velară + dentală*: $\tau\acute{\iota}\kappa\tau\omega < *t\acute{i}t\kappa\bar{o}$ (cf. $\tau\acute{\epsilon}\kappa\tau\omicron\nu$). În latină nu există o metateză consecventă similară. Un exemplu (comun cu greaca) îl constituie poate termenul „lup”:

*wlk^wos > *luk^wos > lupus (gr. $\lambda\acute{\upsilon}\kappa\omicron\varsigma$).

Fenomene de metateză sunt atestate în moștenirea romanică, de pildă²

---

¹ *Vide* Väänänen, p. 62.

² *Vide* Väänänen, p. 71.

paludem: padūle(m) în latina târzie, **padule** în toscană, **pădure** în română, **paule** în sardă.

Lungirea consoanelor

Consoanele lungi sunt reprezentate grafic prin dublarea literei corespunzătoare, de aceea se folosește și termenul „consoane duble” „sau „consoane geminate”).

Lungirea consoanelor este un fenomen sporadic în latină și pare să fie însoțit de o scurtare a vocalei precedente (respectându-se și de această dată economia silabei):

littera < litera (v.lat. **LEITERA**)

Iuppiter < Iūpiter < *dyew-pHter

Scurtarea consoanelor

În latină se produce cu regularitate scurtarea consoanelor lungi (*id est* simplificarea geminatelor) atunci când sunt precedate de o vocală lungă sau de un diftong, precum și în poziție finală.

*haussay (perf.) > **hausī**, dar ***gessay** (perf.) > **gessī**

mamma: mamilla

canna: canalis

*farr- (< ***fars-**): **farīna**

Singura consoană lungă care se menține chiar după un element vocalic lung este **ll** (cu observația că grafia **ll** ar putea nota de fapt un *l palatal*): **nūllus, mīlle**. Acest din urmă termen a cunoscut o scurtare (de dată relativ târzie), în forma de plural:

mīlia < millia (grafie atestată încă în *Monumentum Ancyranum*); la fel **paulum < paullum, uīlicus / uīlla**.

Scurtarea în poziție medială este de data târzie, fiind încă menținută grafia cu consoană dublă în perioada augustană; *Monumentum Ancyranum* atestă **CAVSSA**, dar și inconsecvența **CLAVSSVM / CLAVSUM**. Cronologia relativă indică fără echivoc faptul că scurtarea consoanelor a fost ulterioară rotacismului (**causa < caussa** fiind un argument clar).

Consoanele finale

Consoana finală a unui cuvânt este în latină într-o poziție slabă, fiind cel mai adesea incomplet articulată. Inscriptiile arhaice dezvăluie bine această tendință a consoanei finale de a dispărea complet, fără a lăsa în urma sa nici un reflex care să motiveze notarea grafică. Nefiind însă proprie unei singure consoane finale, această dispariție putea să afecteze considerabil înțelegerea limbii. Prin presiunea normei gramaticale, consoanele finale (ca și unele dintre grupurile consonantice) sunt restabilite în latina cultă a perioadei clasice. Dispariția lor este înregistrată însă în latina colocvială și devine definitivă în faza târzie a limbii, cu importante urmări asupra morfologiei (fiind unul dintre factorii care au condus la sincretismul cazurilor și, în ansamblu, la trecerea de la un sistem morfo-sintactic sintetic la unul analitic).

-m

Nazala în poziție finală probabil că era reprezentată doar de o nazalizare a vocalei precedente, ceea ce a putut conduce la absența sa din mărturiile epigrafice ale

latinei arhaice, chiar în cele mai îngrijite. La această mărturie grafică, se adaugă cea oferită de scandare: nazala finală nu contează ca element consonantic atunci când cuvântul următor începe cu o vocală, permițând eliziunea vocalei de dinainte sa; pe de altă parte însă, nu se poate presupune dispariția totală a nazalei finale, de vreme ce tot scandarea dezvăluie faptul că, atunci când cuvântul următor începe cu o consoană, nazala are darul de a închide silaba precedentă („face poziție”, având rolul obișnuit al unei consoane). Și comentariile anticilor sugerează rostirea slabă a nazalei finale. Dispariția sa este acceptată în latina clasică în unele formații rigidizate: **animaduertō** (< **animam aduertō**), **uēneō** (**uēnum eō**).

-s

Siflanta finală¹ era slăbită în latina arhaică, după cum reiese bine din frecvența sa omitere din inscripțiile timpurii și din faptul că în poezia arhaică adesea nu contează ca element consonantic. În vremea lui Cicero își recăpătase însă valoarea consonantică, după cum reiese din observațiile pe care acesta le face. Probabil că nu este lipsit de semnificație pentru istoricul dispariției și restaurării siflantei faptul că, dintre toate limbile romanice, italiana și, cu precădere, dialectele sale care se află geografic cel mai aproape de Roma nu prezintă nici o urmă a siflantei finale, ceea ce ar putea fi interpretat ca o continuare a stadiului arhaic, considerat *subrusticum* de Cicero.

-t

---

¹ *Vide supra* p. **Error! Reference source not found.****Error! Bookmark not defined.**

Dentala surdă se sonorizează (> **-d**) în faza italică, după cum dovedesc formele verbale cu desinențe secundare: **FECED**, **SIED** cărora li se opun desinențele primare evolute prin apocopă (***-ti** > **-t**): **IOVESAT**, **MITAT**. În latină această distribuție originală a desinențelor verbale este atestată numai de inscripțiile arhaice; ulterior, sistemul verbal se modifică în sensul generalizării desinențelor primare, în forma lor apocopată.

-d

Către sfârșitul sec. al III-lea a dispărut dentala sonoră în poziție finală, atunci când era precedată de o vocală lungă; această modificare fonetică a fixat forma clasică a ablativului singular (**-ād** > **-ā**, **-ōd** > **-ō**, **-īd** > **-ī**, **-ūd** > **-ū**); formele pronominale monosilabice au supraviețuit vreme mai îndelungată, și apar la Plaut în cuvinte cu dentală finală: **mēd**, **tēd**. Pentru raportul dintre conservatorismul grafiei (mai ales în cazul textelor oficiale) și realitatea lingvistică, este grăitor textul inscripției *Senatus consultum de Bacchanalibus*, așa cum a ajuns până la noi: toate formele de ablativ singular din text prezintă finala **-d** (**SENTENTIAD**, **PREIVATOD**, **MAGISTRATVD**), în schimb încheierea adăugată de meșterul care a executat lucrarea indică un ablativ evoluat fonetic: **IN AGRO TEVRANO**.

grupuri consonantice finale

Grupul consonantic final **-ns** s-a simplificat prin dispariția nazalei, cu lungirea compensatorie a vocalei precedente.

Unele consoane au dispărut în finală fără urme asupra fonemelor învecinate: **cor** < ***cord** (gen. **cordis**), **lac** < ***lact** (gen. **lactis**).

Consoanele finale lungi s-au scurtat: **es** < **ess**, **mīles** < **mīless** < ***mīlets** (la Plaut scandarea indică încă **ess**, **mīless**).

Observații asupra fenomenelor de fonetică sintactică

Transformările fonetice dezvăluite de evoluția formelor pe care le atestă cuvintele latinei, luate independent, se întregesc prin modificările fonetice produse la întâlnirile dintre cuvinte. Aceste modificări, percepute de vorbitori, nu sunt consemnate în grafia normată a latinei. Unele indicii pot fi oferite de poezie, altele, mai numeroase, de grafiile sincere ale persoanelor necultivate.

Greaca atică acceptă diverse situații de modificare fonetică la granița dintre cuvinte, dintre care cele mai limpezi sunt formele negației obiective (οὐ, οὐκ, οὐχ, în funcție de fonemul următor), ale prepoziției ἐκ - ἐξ, ᾗ mobil. Cu mult mai bogate sunt mărturiile limbii sanscrite asupra fenomenelor de fonetică sintactică, denumite curent în gramaticile limbilor indo-europene chiar prin termenul sanscrit: **sandhi**.

În latină sunt doar exemple izolate, din afara limbii normate: **IM BALNEVM**,
CVN SVIS, QVAN NVN

V. Modificările fonetice: Consonantismul
